

Нажмиддин НИЗОМИДДИНОВ
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
доценти
филология фанлари доктори

ХИТОЙ ДАВЛАТЧИЛИК ТИЗИМИ ШАКЛЛАНИШИ ТАРИХИ

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ КИТАЙСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ

HISTORY OF THE CHINESE STATE SYSTEM FORMATION

Мазкур мақола қадимги Хитой давлатчилиқ тизими тарихига бағишланган. Шу боис мамлакатнинг бошқаруви ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун дастлаб Хитой афсонасига мурожаат қиламиз. “Қачонлардир «Осмон ости»ни донишманд **Ян** бошқарган. У қаригач валийаҳд деб ўз ўғлини эмас, балки иқтидорли ва шижоатли **Шун**ни тайинлаган. Вақт ўтиши билан **Шун** ўз тахтини одамларни сув тошқинидан қутқара оладиган кишига топширишини эълон қилган. Бу ишни фақат буюк **Уу** уддалаган”. Айни шу масъулият туйғуси қадимги Хитой давлатчилиқ тизими тамойилини белгилаган.

Калит сўзлар: У-дин, Шан Ин, Ши-цзи, Анъян, И Хоу, Оракула.

Данная статья посвящается истории государственной системы древнего Китая. Чтобы представить историю правления страной мы сначала обратимся к легенде. «Когда-то в Поднебесный правил мудрый Ян. Состарившись он избрал преемником не своего сына, а способного и энергичного Шуня. С течением времени Шун объявил, что передаст бразды правления тому, кто сможет спасти людей от потопа. И это удалось сделать только великому Юю». Именно данное чувство ответственности определило принцип государственной системы древнего Китая.

Ключевые слова: У-дин, Шан Ин, Ши-цзи, Анъян, И Хоу, Оракула.

The present article is devoted to the short history of the ancient Chinese government system. We will make a reference to a legend in order to have an idea on the government ruling. «Once upon a time, the ruler of China was a wise Yan. When the ruler reached an old age, he decided to choose Shun, a man full of energy and

abilities, as a successor. Over time, Shun also declared that he would hand over the power the one who is able to save the people from the flood. And it was only the great Yu who managed to cope with the task». And the very filling of responsibility defined the principle of the government system of ancient China.

Key words: U-din, Shan-IN, Shi-tszi, An'yan, I -Xou, Arakula.

КИРИШ

Сирасини айтганда, бир мақола камровида қисман бўлса-да, мавзу мазмун-моҳиятни тўлалигича баён этишнинг иложи йўқ. Шу боис аввал манбаларда зикр этилган Хитой давлатчилиги тарихи хронологияси ва ундан сўнг имкон даражасида тарихан мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий-маърифий тараққиётида муҳим роль ўйнаган турли сулолаларнинг давлатчилиқ фаолияти билан танишиб чиқамиз.

Милоддан аввалги асрлар:

Афсонавий **Яо** хукмронлик даври 2357-2255 й.

Афсонавий **Шун** хукмронлик даври 2225-2205 й.

Афсонавий **Ся** хукмронлик даври 2070-1600й.

Шан-Ин сулоласи 1600-1046й.

Чжоу сулоласи 770-256й.

Цин¹ сулоласи 221-206й.

Хан сулоласи 202й. - милодий 220 й.

Милодий асрлар:

Вей сулоласи 220-265й. **Чэн** сулоласи 557-588й.

Шу сулоласи 221- 263й. **Суй** сулоласи 581-618й.

У сулоласи 222- 280й. **Тан** сулоласи 618-907й.

Цзин сулоласи 265-439й. **Беш** сулола 907-997й.

Ж-Шм. сулола 420-581й. **Сун** сулоласи 960-1276й.

Ци сулоласи 479-501й. **Юань** сулоласи 12-1368й.

Лян сулоласи 502-556й. **Мин** сулоласи 1368-1644й.

Цин сулоласи 1644-1911й.

¹ Цин—Чин.

Азалдан шимол ва шимоли-ғарбдаги хитойлар ўзаро савдо-сотик муносабатлари туфайли тунгуслар, манжурлар ва мўғуллар, жануби-ғарбда эса тибетликларга тил жиҳатдан яқин бўлиб, Бирма ва Ҳинди-хитойдаги қабилалар билан аралашиб турганлар [1:692б.]. Шунга қарамай, таркибан бундай этник турфалик туб хитойларнинг неолит даври маданий унсурларидан то **Шан-Ин** давлатигача ўтган даврлар давомидаги цивилизацияси жараёнига мутлақо соя солмаган.

Тўғри, қадимдан хитойлар яшаб келган ерлар ҳозирги кунда Хитой эгаллаган сарҳаднинг кичик бир қисминигина ташкил қилган. Аммо орадан вақт ўтиши билан ҳудудий ҳукмронликка эришиш ҳаракатлари кучая бориши сабабли қўшни давлатлар ўртасида жангу жадаллар бошланган. Ва ўзаро қирғин-суронлар натижасида милоддан аввалги VIII аср охирида юздан зиёд собиқ мустақил қабилла жамоалари ўрнида ўнга яқин кичик давлатлар юзага келган [2:350-351б.].

Лекин кези келганда шуни ҳам эслаб ўтиш керакки, Хитой давлатчилиги хронологиясининг ибтидоси, юқорида кўрганимиздек, аслида **Яо, Шун** ва **Ся** каби афсонавий подшоликлар тарихидан бошланган эди. Чунки уларнинг фаолияти хитойлар учун қадим ўтмишнинг энг мукаммал давлатчилиги сифатида татбиқ этса арзигулик самараси ҳамда кейинчалик бадииятда ўз ифодасини топган ривоятлари билан ибратли бўлган.

Масалан, машҳур хитой адиби **Лу Син** қаламига мансуб «**Камончи И**» ҳикояти ҳам шулар жумласидан:

«Қадим замонда узоқ Шарқий денгиз томонда Тангу водийси бўлган. Водийнинг қоқ ўртасида икки шохли жуда баҳайбат «Фусан» номли бир муқаддас дарахт ўсган. Унинг танаси ўта йўғонлигидан уни юзлаб киши зўр-базўр қўлоғига сиздира олган. Худди шу дарахтда ўн нафар қўшлар яшаган. Улар бари барча осмон, ер ва жонзотларнинг ҳукмрони бўлган тангри Ди-цзюня ўғиллари эди...

Ўн қўш – аслида ўнта уч панжали олтин қаргалар бўлиб, улар қўкка парвоз қилганда шундай ёруғ нур таралардики, ундан ҳатто феруза рангли денгиз ҳам худди қимматбаҳо тош янглиқ ярқирарди.

Қаргалар ўзларидан шундай чидаб бўлмас иссиқлик чиқарардиларки, ҳатто осмонда сузиб юрган булутлар куйиб кул бўлиб, чексиз фазо эса бамисоли эриб кетгадек туюларди...

Қаргалар ҳавога кўтарилиб қанот қоқиб учганларида, улардан чиқаётган нурлар ердаги одамлар кўзини кўр қилгудек бўлган оташ каби кўринарди. Шу йўсинда орадан юзлаб ва минглаб йиллар ўтаверди. Оқибатда қаргалар баравар учишга тушганлари боис ахир ер куйиб, дарёлардаги сувлар қуриди, далаларда эса дон сепиб ҳосил олишнинг ҳеч илоҳжи қолмади...

Ўша даврларда Хитойда император Яо ҳукмронлик қиларди. У жуда юпун кийинар, озиқ-овқат сифатида эса тозаланмаган гуруч ва савзавотларни истеъмол қиларди. У тонг отиши билан барвақт туриб барча фуқаролари қатори ишга тушарди. Бора-бора қўёш-қаргалар туфайли аҳвол ниҳоятда танг бўлиб қолганда, ҳукмдор охири Олий тангридан мадад сўради. Тангри император илтижосини эшитиб ерга ёш худолардан бири И Хоуни юборди...

Шунда Яо ногора чалишга буюриб, теварак атрофдаги ҳамма фуқароларини ўз ҳузурига чорлаб, уларни муҳим илоҳий воқеликдан бохабар қилишга йигганда, И Хоу худоси нима сабабдан ўзининг ерга тушганини айтади. Айни шу вақт – қоқ пешинда ўн нафар қарга парвоз қилаётганида камонбоз И ўз ўқдонидан бир пайконни олиб камонга тортиб, қаргалардан бирини ўққа тутди, кейин иккинчисини, кейин учинчисини...

Бирин-кетин ўқ еб ерга тушаётган қўёш-қаргаларнинг осмонда сони камайиши билан ер юзида мўътадил ҳаво оқими сезила бошлайди.

Тўққизта ўқ отган И Хоу ўнинчи ўққага қўл чўзиб қарасаки, ўқдон бўш! Маълум бўлишича, ўқдондаги қолган барча ўқларни камонбоз ортида турган император Яо олиб беркитган экан. Чунки у билган эдики, агар И Хоу ўнинчи ўқни ҳам отиб охирги қаргани яраласа, осмонда бошқа қўёш қолмай, одамлар абадулабад қоронғу ва совуқ дунёда яшардилар»[20:98б.].

Ҳикоятда мадҳ этилган афсонавий император **Яонинг** ўз халқи ҳаётини сақлаш

йўлида кўрсатган билимдонлиги, унинг келгуси авлодлар учун аجدодлардан мерос қолажак инсонпарварликнинг ёрқин бир рамзи эди. Хитой мифологиясида бундай ўтмиш аجدодларнинг ибратли ҳаёт тарзига доир тимсоллар жуда сероб.

Бироқ афсуски, мазкур даврлардаги афсонавий ҳукмронлар сулоласи ҳақида аниқ маълумотлар жуда тақчил Шунинг учун бу юртнинг ўтмиш тарихи ва ҳудудидаги давлатчилик тўғрисида гапирганда, муайян аниқликка эга – **Хуанхэ** ҳавзасининг ўрта қисми билан чегараланган «**Ин**»лар ёки ҳавзанинг катта бир қисми ҳамда **Янцзи** дарёсининг шимолини эгаллаган «**Чжоу**-лар давлати» даврини инобатга олмоқ керак. Ҳудуд ҳисобида эса, фақат **Цин-Хан** – самовий салтанат ҳукмронлигида бутун Хитой забт этилган эди [3:1406.].

Башарият тарихидан маълумки, бир ерда яшаган турли халқлар ўртасидаги ўзаро кўни-кўшничилик алоқалари доим бора-бора умумий муомала воситасининг яратилишига асос солган. Шу хусусда Хитойдаги турли сулоалар давридаги ўзаро тушунарли бўлган тиллар – оғзаки ё ёзма бўлсин, мавжуд ҳудудлардаги ички барқарорлик, тинчлик-тотувлик ва савдо-тижорат ишлари ривожига муҳим аҳамият касб этган. Қадимда бу ўлканинг нафақат катта бир қисми, балки Тибет, Тайланд ва Шимолий Вьетнам халқлари ҳам ўзаро хитой-тибет тиллари оиласига мансуб тилларда гаплашган.

Шунга кўра, фанда милоддан аввалги бешинчи мингйилликка келиб **Хуанхэ** ҳавзасида кенг истифода этилган сўзлашувнинг баъзи турлари ҳозирги Хитой тилининг ибтидоси бўлганлиги тахмин қилинади [3:1396.].

Агар шу нуктаи назардан қисқача кузатилган хитой тилининг шаклланиш асосларига чуқурроқ назар солсак, унинг ривожига маҳаллий давлатчилик тарихи ўйнаган ролини ҳам сезиш қийин эмас.

Хитой тили ва давлатчилиги тарихининг ўзаро муштарак нукталарига махсус урғу берилиши беسابаб эмас. Чунки бу юртда илк қабилавий давлатлардан тортиб то салтанат мақомидаги империялар вужудга келгунча ўтган асрларни ўзида акс эттирган энг ишончли ва нуфузли манбалар, бу – иероглифларда ифодаланган тарих битиклари эди.

Шан-Ин сулоласи (м. а. 1766-1122 йиллар)

Қадимги ёзма ёдгорликларда милоддан аввалги иккинчи мингйилликда

Хуанхэ дарёси бўйидаги экин-тикинга қулай ҳосилдор ерларда этник жиҳатдан бир турдаги жамоалар яшаганлиги қайд этилган.

Археологик қазилмаларнинг барча ашёлари ҳам айна шу даврнинг маиший, ижтимоий ва диний ҳаётидан хабар берувчи манбалар сирасига киради. Жумладан, хунармандчилик устахоналари, мулкдорларнинг серҳашам уй-жойлари, подшо саройи, турли-туман сағаналар, ибодатхоналарнинг бронзадан ясаган идиш-товоқлари ва бошқа диний маросимларга доир унсурлар, ўзининг тарихий қийматидан ташқари, яна ўша давр фуқароларининг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан табақаланиши даражасини ҳам ўзида акс эттирганлиги билан муҳим.

Аввал **Ин** ва кейинчалик **Шан-Ин** дея номланган қабилалар хусусидаги илмий тадқиқотларда баъзан бири иккинчисини инкор этувчи гипотезалар учраб туради. Бир тоифа тарихчилар **Ин** давридаги аҳолини ғарбдан келиб жойлашган истилочилар десалар, бошқалари ушбу қабилаларни туб ерлик эканлигини таъкидлаб, уларга неолит даври маданияти меросхўрлари сифатида қарайдилар [1:700-701]. Ҳолбуки, учинчи тоифа мутахассислари **Шан-Ин** давлати асос топишини қуйидаги маълумотлар замирида кўрадилар. Яъни **Сяо-тун** қишлоғида ўтказилган археологик қазилмаларда топилган милоддан аввалги иккинчи мингйиллик охирига тегишли битиклар бўйича, мавжуд қабилалар ичида ўз даври шароити учун нисбатан кучли бўлган **Шан** қабиласи ҳукмронлик қилган. Бу воқеликнинг юзага чиқишида **шан**ликларнинг ҳарбий соҳада эришган тажрибаси хал қилувчи роль ўйнаган [3:1466.].

Агар энди Хитойдаги илк йирик давлатнинг қандай номланганлиги сабабига тўхталсак, ривоят қилинишича, қабила сардори **Пан Гэн** ўз қабиласини **Анъян**га олиб келиб, **Хуанхэ** дарёси бўйида «**Шан**» шахрини қурдириб, кейин у янги давлат ва сулолани ҳам шу ном билан атаган. Лекин **Шан** подшолиги **Чжоу** қабилалари томонидан тор-мор келтирилгач,

бу давлат тарихий манбаларда *Шан-Ин* номи билан зикр этилган.

Шан-Ин давридаги Хитой подшоларининг асосий фаолияти урушлар олиб бориш ҳамда илоҳлар, табиат ва аجدодлар руҳи хотираси учун қурбонликлар қилишдан иборат бўлган. Қурбонлик маросимлари тинимсиз урушларда қўлга киритилган мол-ҳол, дон-дун сингари ўлжалар ва асирга олинган қуллар ҳисобига амалга оширилган. Бу жараён қуйидагича бажарилган. Яъни *Шан-Ин* подшоларининг ўзга давлатлар билан қилган жангларида асир тушган қуллар аввал марказ – улуғ *Шанга* олиб келинган ва сўнг фол натижасига кўра, уларни ҳукмдорнинг қайси аждодига атаб қурбонлик қилиниши аниқланган.

Шундан кейин баъзи қулларининг боши кесилган, баъзилари сувда чўктирилган, қолганлари эса оловда куйдирилган. Чунки бу даврларда ҳали қуллардан энг арзон куч сифатида экин майдонлари ёки бошқа ишларда фойдаланиш одати амалда жорий эмасди.

*Шан*лик фуқаролар ўз эътимодига мувофиқ, қурбонликлар шарофати билан аждодларининг табиат кучларига таъсир кўрсата олишига жуда қаттиқ ишонганлар ва ўзларини ҳаминиша уларнинг ҳимоясида, деб билганлар [4:276б.].

Лекин нисбатан қисқа давр ичида «шаҳар-давлатлар» таркибида ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан йирик кучга айланган *шан*ликларда урушлар вақтида қўлга тушган асирлардан илгаригидек қурбонлик қилиш одати қисман барҳам топа бошлаган. Чунки қулларнинг асосий қисми қишлоқ хўжалигидаги оғир ишларни бажаришга жалб қилина бошлаган.

Дехқончилик учун экин майдонларини кенгайтириш, ибодатхоналар қарамоғидаги ерларга ишлов беришда самара сифатини ошириш зарурияти мулкдорларни қулларга илгарига қараганда анча юмшоқроқ муносабатда бўлишга мажбур қилган.

«Диний маросимларда битилган қуръа ёзувларида қатл қилиниши керак бўл-ган қуллар ўрнига қўй, буқа, чўчка ва бошқа жониворлар сўйилиб қурбонлик қилинганлиги қайд этилган». Давлат миқёсида ерларга ишлов бериш ва яхши ҳосил ундириш ишларига муқаддас аждод вакили подшонинг ўзи ёки унинг ноиби – «*чэн*» бош-қошлик қилгани

учунми, бу ишларга «баракали ҳосилни таъминловчи диний руҳдаги ҳашар» асносида шаҳар аҳолиси ҳам жалб қилинган.

Бу каби давлат ва диний идоралар хўжалигига фуқаролар томонидан кўрсатилган беминнат хизматнинг ўз замонаси учун ниҳоятда бир ноёб томони бор эди. Яъни, бундай хизматнинг эвазига қуйидаги ҳолатларда аҳоли манфаати ижтимоий ва иқтисодий томондан кафолатланарди: табиий офатлар – қурғоқчилик ёки *Хуанхэ* дарёси тошиб ҳосилдорликка зарар етказган йиллари очарчиликнинг олдини олиш мақсадида давлат омборларида сақланган озиқ-овқатлар захираси аҳоли орасида тарқатиларди [6:154б.]. Бироқ бу анъананинг қачонгача давом этгани ҳамон номаълум.

Хитойларда қадимги уруғчилик давридан давом этиб келган қабила оқсоқоли бошчилигида қилинадиган балиқчилик ва овчилик жамоа хўжалигининг муҳим озиқа манбаи бўлган. Бу йўсиндаги ҳаёт кечириш шарт-шароитлари ва қурбонлик қилинган ҳайвонларнинг сон-саногини ёки подшонинг овга чиқиши билан боғлиқ турли маълумотлар, тарихий манбалар ҳамда археологик ашёларда ўз тасдиғини топган.

Подшоликда ов масаласига бу қадар аҳамият берилишининг асосий сабаби ўрмонларда кийик, айик, буқа, фил, йўлбарс, бўри, тулки, бўрсик каби ёввойи йиртқичларнинг кўплиги бўлиб, улар ҳақидаги маълумот археологик топилмалар – турли ҳайвон суякларидан аниқланган.

Яна бундай овчиликнинг хитойларга хос характерли томони шунда эдики, сарой аҳли овга чиққанида унда деярли барча мавжуд жамоалар аъзолари ҳам қатнашган. Турган гапки, овчилик ривожланган ерда уй ҳайвонларининг боқилиши нафақат Хитойда, балки бошқа ўлкаларда ҳам амалий тус олган ва шу аснода чорвачилик ривожланган. Сон жиҳатдан кўпая борган чорва мол-лари кейинчалик махсус қурилган оғилхона ва кўраларда сақлана бошлаган.

Айниқса, Хитойда бу масалага алоҳида аҳамият берилишининг асосий сабабларидан бири бу – юқорида қайд қилинганидек, маҳаллий диний маросимларда ҳар сафар ўнлаб ва юзлаб жониворлар қурбонликка сўйиларди.

Аммо қабилалар хўжалиги фақат овчилик ва чорвачилик маҳсулотлари билан чекланмай,

хўжаликда деҳқончилик ишларига ҳам етарли эътибор берилган. Далалардаги деҳқончилик ишлари маҳаллий об-ҳаво шароити имкониятидан келиб чиқиб олиб борилган. Аввал ерга асосан сувни кам талаб қиладиган тарик экилган, аста-секин суғориш ишлари йўлга қўйилгач, бугдой ва жўхори қатори махсус ҳудудларда ҳатто чой ўстиришга ҳам ўтилган. Бинобарин, *Лицзининг* мазкур мавзуда ёзилган китобида деҳқончилик ишларини қай тарзда режалаштирилгани шундай баён этилган:

«Баҳор бошида амалдорлар тупроқнинг экинга яроқли эканлигини аниқ-лаш учун тоғларни, тоғ ён-бағирларини ва текисликларни кўриб чиқади. Баҳор ўрталарида деҳқонлар ер ҳайдаш билан банд бўлиб, улар камдан-кам уйда бўладилар. Ёз бошида деҳқонлар бугдой ҳосилини йиғиб оладилар. Ёз ўрталарида эса тарик ҳосилини йиғишга тушади».

Ёз охирида маълумки, сув сероб, ер заҳ, ҳаво нам ва иссиқ бўлиб тез-тез ёмғирлар ёғиб туради. Шу сабабдан ёввойи ўтларни йўқотишнинг энг қулай усули, бу – ерни қўйдириш ва ёмғир учун уни очиб беришидир. Бу услуб ерни семиртириб, унинг унумдорлигини оширади».

Куз бошида деҳқонлар шолени йиғиб оладилар. Куз ўрталарида аҳолини бугдой экишга ва ишни муддатдан кечиктирмасликка мажбур қилинади».

Қиш охирида деҳқонларга омочлар ва бошқа деҳқончилик асбобларини кейинги фаслга тайёрлаб қўйиш буюрилади».

Гап деҳқончилик асбоб-ускуналарига етиб келган экан, бу жабҳада яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, подшоҳнинг асосий вазифалари сирасига кейинчалик бронзадан курул-яроқ, махсус диний маросимларда истифода этиладиган идишлар ва албатта, деҳқончилик ускуналари ясашиши устидан назорат этиш ҳам кирган. Чунки «дастлаб ерга ишлов бериш милoddан аввалги III асрдан икки тишли ёғоч омочларда олиб борилган» аммо бора-бора темир ёки бронзадан ясалган иш курулларига ўтилган. Бронзани эритиш ва ундан турли жиҳоз ёки ускуналар яшаш сир-асрори бобида *Шан* темирчи усталари ниҳоятда катта тажрибага эга бўлганлар. Ва бу

тажрибадан бора-бора бошқа давлатларда ҳам фойдаланилган.

Шан-Ин даври давлатчилигига хос энг характерли хусусият – бу сулолага «маънавий мерос» бўлган патриархал руҳидаги анъаналарнинг барқарорлиги эди. Агар хитой оиласида ота чексиз ҳуқуққа эга бўлган ягона ҳукмдор бўлса, подшоҳни эса, гоҳ ердаги илоҳ ноиби, гоҳ унинг ўғли, гоҳ «Осмон билан Ер» ўртасидаги воситачи ва гоҳ ҳатто унинг ўзини ҳам худо деб билинган. Зеро, хитойларда фақат подшо Тангри иродаси нималигини билгувчи зот ҳисоб-ланган.

Мазкур давр ижтимоий ҳаёти учун характерли яна уч жиҳат бўлиб, улардан «бири, қабила ёки жамоадаги оқсоқоллар кенгашининг фаолияти; иккинчиси, патриархал оилада кўп хотинлиликдан ташқари уйда канизак ёки чўри аёлларнинг сақланиши ва учинчиси, мулкый табақаланиш» эди. Ва бу табақаланиш наинки дунёвий балки ухровий маънода ҳам ўз аҳамиятини йўқотмасди. Яъни мазордаги энг нуфузли қабрларга *Ин* насли подшолари ва уларнинг қариндош-уруғлари; иккинчи нуфузли қабрларга *Ин* жамиятидаги катта мол-мулкка эга ҳукмрон зотлар, учинчи тоифадаги қабрларга деҳқон, ҳунарманд ва бошқа маҳсулот ишлаб чиқарувчилар, тўртинчисига эса мардикор ишчилар, хизматкорлар ва баъзан қуллар ҳам дафн қилинган.

*Шан-Ин*да катта ерларга эгалик ҳуқуқи қабилаларнинг подшоликка бўйсунуш шарти билан белгиланарди. Агар қабила қатъиян бу қонунга амал қилса, демак, у мавжуд ер-сув бойликлари маълум қисмининг эгаси, аммо борди-ю, унинг акси бўлса, бу – қабила учун бор-йўғидан маҳрумлик деган гап эди.

Қисқаси, оила ва давлатдаги ҳукмронлик ҳаққи чексизлиги шу даражага етган эдики, подшоҳнинг илоҳий мақоми фуқароларни ёппасига ўзининг қулига айлантиришига ҳуқуқ берарди. Шу боисми ё бошқа бир сабабданми, *Шан-Ин* фуқаролари учун ер куррасининг маркази ҳукмдор саройидан бошланган. Ва улар *Шан* шаҳри атрофидаги тўрт томонга чўзилган ҳудудларни ўз давлатлари сарҳади, дея фараз қилганлар. Демак, қайсики қабила *Шан-Ин* подшоси амрини тан олмас экан, у – давлат душмани! [5:906.].

Қадимги Хитой давлатчилиги фаолиятида *оракул*²- башоратчи роҳибларнинг муҳим ўрни бўлган. Зеро, тарихий битикларига чуқурроқ назар солсак, уларда подшо фармонида биноан талай сиёсий, ижтимоий ва аниқса, ҳарбий хусусларда башоратчи сўзларига қараб иш тутилганлигини кўрамиз. Шунинг учун гарчи битик матнларини ўқишда муайян қийинчиликлар бўлса-да, аммо уларнинг тўғри талқини қадимги хитойликлар тарихининг ҳозиргача номаълум талай саҳифаларига ойдинлик киритиши мумкин. Лекин афсуски, бу каби мураккаб битиклар таҳлили муаммосини ҳали ҳам тугал ҳал қилинган, деб бўлмайди. Сабаби, айтилик, ўтган асрнинг 50-йилларидаги тарихшунос В.И. Авдиевнинг хулосаси бўйича, «Энг қадимги *Шан-Ин* давридаги битиклардан олиш мумкин бўлган маълумотларнинг айрим парчалари ўша даврдаги давлат тузуми тўғрисида фақат умумий тарзда фикр юритишга имкон беради, холос».

Борди-ю, шу маънода ўтган асрнинг 90-йиллари нашрларидаги битикларнинг ўқиши ва мазмуни масаласига келсак, улардаги маълумотларда гарчи расмлар шаклидаги матнларни тушуниш ҳамон ўз муаммолиқ ҳолатида қолган бўлса-да, бироқ «*Аньян* архивидаги фол ёзувлари мазмунини қисман бўлса-да аниқлашга эришилган»лиги билдирилган.

Муайян тарих битикларида ёзилишича, милoddан аввалги XIII асрнинг иккинчи ярмидаги *Шан-Ин* давлатининг энг гуллаган палласи *У-дин* ҳукмронлик қилган йилларига тўғри келган. Бу тараққиётнинг характерли жиҳати шундан иборатки, мазкур даврда бронза қуйиш ва умуман металлларни бойитиш тажриба қилинган, шаҳарлар қурилиб, уларда қасрлар ва ибодат масканлари қад кўтарган, ҳужжатлар тайёрлаш соҳасида эса хат-ёзувга ўтилган. Аммо *У-дин* вафотидан сўнг тахтга чиққан – маънан тубан подшо қўл ости-даги давлат тезда таназулгача учраган.

Бироқ айрим «ёзма матнларда бу ҳол – ҳукмрон шаънига билдирилган танқидий фикрлар ичидаги бир ҳужжатда милoddан

аввалги XI асрнинг учин-чи чорагида *чжоу*ларнинг *ин*ларга қилган ҳужумларини оқлашга уриниш», дея баҳоланган [5:391б.]. Бу оқловнинг қай даражада ҳақиқат эканлигини *чжоу*лар давлатчилигининг илк даврида юз берган воқеаларда кўриш мумкин эди.

Гап шундаки, *Шан-Ин* давлатидан кейин ташкил топган *чжоу*лар давлати муқаддам кучли бўлган қабилалардан бири бўлиб, улар дастлаб *ин*лар билан яхши муносабатда яшаганлар. Ўртада хатто қудачилик ришталари ҳам мавжуд бўлган. Аммо тараққиёт ва маданият соҳасида *чжоу*ликлар *Шан-Ин* давлатидан анча паст эди. Бунинг исботи шуки, «*Чжоу* қабиласи тахтни эгаллагач хат-ёзув, саналар тизими, меъморчилик, фол очиш ва диний эътиқодни *ин*лардан ўзлаштирганлар» [1:714б.].

ХУЛОСА

Биз юқорида кузатган фандаги қадим Хитой ва унинг давлатчилиги тарихига доир турли хабар ва маълумотларнинг қай даражада ҳақиқат эканлиги албатта, аввало уларнинг қанчалик асл манбалар – битиклар, археологик топилмалар ва ўтмиш тарихнавислари асарларига асосланганлиги билан белгиланади. Худди шу маънода *Сима Цян*нинг «*Ши цзи*»³- «Тарихий хотиралар» асаридаги ҳаётий лавҳалар қадимги Хитой давлатчилигига хос хусусиятлар, тамойиллар ҳамда ҳукмдорлар фаолиятини ўзида мужассам этган энг ишончли тарихий ҳужжатлардан бири десак, хато бўлмас!

Асар муаллифи «бир неча йил сарой соқчиси лавозимида ишлаган, сўнгра *Баиш* номли қўшни давлатга элчи қилиб юборилган. Милoddан аввалги 108 йилда эса муқаддам отаси эгаллаган сарой хаттотлари бошлиғи лавозимида тайинланган. Милoddнинг 96 йили – хунларга ҳужум қилган лашкарбоши *Ли Лин*нинг *Хан* хонадони учун кўрсатган хизматларини «*Ши цзи*»да баён этилганлигидан норози бўлган император *Сима Цян*ни қамок жазосига тортган. Бундан қаттиқ хафа бўлган муаррих аламзадалик билан яна тарих ёзишга киришган...» [7:22б.].

Агар энди *Шан-Ин* давлатчилигининг

² Қадимги Юнон, Рим ва Шарқ мамлакатларида «оракул»га илоҳий ироданинг башоратчиси сифатида ишонишган.

³ «*Ши цзи*»нинг ўзбек тилига тўғри транскрипцияси – «*Шижи*».

таназзули мисолига тарихий ҳужжатда кўрсатилган сабаблар орқали ёндашсак, масалан, **«Шоу Син** ҳукмронлик қилган милоддан аввалги 1154 -1122 йиллари хирож ва солиқ микдори шу қадар ортиб кетган эдики, унинг натижасида нафақат оддий авом, балки **чжухоу**, яъни ҳарбий саркардалар орасида ҳам кўзғолон кўтариш руҳида бўлган зотлар йўқ эмасди»⁴.

Юзага келган норозилик кайфияти ибтидоси айтиш керакки, милоддан аввалги 1401-1373 йиллардаёқ сезилган эди. Яъни император **Пэн Гэн** пойтахтни кўчиришга қарор қилганида ўз фуқароларидан кучли норозиликка учрагани маълум. Ҳолбуки, ҳукмрон томонидан халққа нисбатан қилинган истибдод оқибатларининг нима билан тугалланиши тўғрисидаги подшоҳ укаси берган қуйидаги огоҳлантиришлар ҳам тахт соҳибига қор қилмаган эди:

«Кўзғолон кўтарган омма ва жамоатчиликнинг ўзаро бир-бирлари билан тўқнашуви туфайли Ин давлати емирилмоқда!» [8:364б.].

Ин сулоласига путур етказган омиллар фақатгина кўзғолонлар эмас, балки ички аристократик доираларда етилган норозилик руҳияти ва уларнинг ташқи кучли душманлар билан хуфийёна ҳамкорлиги ҳам эди. Муқаддам **ин**лар кули ҳисобланган, лекин даврлар ўтиши билан иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан куч тўплаган шундай қабилалар ҳам бор эдики, уларнинг ичида энг қудратли бўлган **чжоу**лар алоҳида давлат бўлиб фаолият кўрсатишга тайёр турарди.

Хуллас, **Ин** сулоласида етилган ички ва ташқи қарама-қаршиликлар туфайли **Шан-Ин** давлатини мағлуб этган **чжоу**лар, ниҳоят ўз муродиغا етадилар. Ва шу тариқа Хитой тарихида янги бир сулоланинг ҳукмронлик даври бошланди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Авдиев В.И. Қадимги шарқ тарихи. Т.: Ўзбекистон ўқув-педагогик нашриёти. 1956.
2. Степугина Т.В. Китай в первой половине первого тысячелетия до н.э. (История древнего

мира:расцвет древних обществ) М. «Наука». 1983.

3. Степугина Т.В. Первые государства в Китае (История древнего мира:расцвет древних обществ) М. «Наука».. 1983.
4. Васильев Л.С. История религии востока. М.: 2000.
5. История древнего востока. М.: «Наука». Высшая школа. 1972.
6. Степугина Т.В.. Возникновения государства в период Шан. История древнего мира. (ранняя древность). М.: «Наука» 1983.
7. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. «Фарғона нашриёти». 2001.
8. Древняя история мира. Древний восток. «Харвест». Минск. 1999.

⁴ **Чжухоу**лар нафақат ҳарбий, балки бошқа нуфузли соҳаларда ҳам фаолият кўрсатганлар.